

Časopis
pre jazykovú
kultúru
a terminológiu

Orgán
Jazykovedného ústavu
Ľudovíta Štúra
SAV

HLAVNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Elena Urbancová

REDAKČNÁ RADA

Klára Buzássyová, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, Ivan Masár, Míra Nábělková, Jozef Pavlovič, Mária Pisárčiková, Matej Považaj, Anna Rýzková, Ján Sabol, Elena Urbancová, Pavol Žigo

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Panská 26

HORECKÝ, J.: Slovesné podstatné mená so zámenom <i>sa</i>	193
KAČALA, J.: Kvantita v prípone <i>-áci / -iaci</i>	198
SEDLÁKOVÁ, M.: O tvare privlastňovacích prídavných mien typu <i>otcovo</i>	204

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Polievka naša každodenná alebo o niektorých názvoch polievok v slovenských nárečiach. M. S m a t a n a	209
--	-----

ROZLIČNOSTI

Nový frazeologizmus <i>dýchať niekomu na chrbát</i> . J. Kačala	212
Hra Cassovia Košice... K. Buzássyová	214
Predajca. J. Horecký	216

SPRÁVY A POSUDKY

Jubileum hlavného redaktora Kultúry slova. I. Masár	217
Život a dielo veľkomoravských viero-zvestov J. Horecký	219

SPYTOVALI STE SA

Vetník. M. P o v a ž a j	222
Spiknutie a prisahanie. J. H o r e c k ý	223

Slovesné podstatné mená so zámenom *sa*

JÁN HORECKÝ

V slovenskej gramatickej tradícii sa slovesné podstatné meno chápe ako jeden z neurčitých slovesných tvarov, charakterizovaný najmä zachovávaním vidových dvojíc. Pritom sa vždy zdôrazňuje, že slovesné podstatné meno obyčajne nemá pri sebe zvrtné zámeno, ak bolo pri základovom slovese, a že "zvrtné zámeno sa používa len vtedy, ak to vyžaduje zreteľnosť (pre rozlíšenie zvrtného a nezvrtného slovesa)" (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968), že sa toto zvrtné zámeno stráca (Pauliny, 1981) alebo že obyčajne nemá pri sebe zvrtné zámená *sa*, *si* (Jacko, 1974). U všetkých spomenutých autorov sa v tejto súvislosti uvádza protiklad *učenie* – *učenie sa*. U J. Ružičku (v cit. kolektívnej gramatike) sa uvádza doklad z Hečkovho diela na *správanie sa* (v Krátkom slovníku slovenského jazyka sa uvádza len *správanie*) aj doklad z Hajkovho diela *šírenie sa vln* (hoci v učebniciach fyziky sa tento jav označuje ako *šírenie vln*, teda bez zvrtného zámena *sa*).

V akademickej Morfológii slovenského jazyka (1966) sa síce uvádza, že slovesné podstatné meno od zvrtných sloves zvyčajne nemá morfému *sa*, *si*, ak len nejde o potrebu rozlíšiť nezvrtné a zvrtné základové sloveso, napr. *učenie sa*, *šírenie sa*, *zdokonalenie sa*, *zahanbenie sa*, ale v závere sa jednoducho konštatuje, že niektorí autori používajú slovesné podstatné mená so zvrtným *sa* v širšom rozsahu, najmä v odbornom teoretickom štýle. Medzi príkladmi sa uvádza aj veta *Z prípadu vyplýva, že už samotné chodenie do školy, čítanie sa v nej, prispôsobenie sa učiteľovi i spolužiakom kladie na deti značné požiadavky*.

V tejto súvislosti však nemožno obísť rozsiahlu a premyslenú štúdiu J. Furdíka (1967), v ktorej sa podáva v podstate tradičná charakteristika

slovesných podstatných mien, zdôrazňuje sa však abstrahovanie od agensa a paciensa a na základe toho sa slovesné podstatné meno zaraďuje do slovotvornej paradigmy.

Morfologické charakteristiky tradované v našej literatúre treba však doplniť o syntaktické funkcie slovesného podstatného mena, konkrétne o možnosti fungovania vo vetných konštrukciách. Jednoduché nominalizačné transformácie ukazujú, že slovesné podstatné meno môže fungovať ako podmet i predmet (rovnako ako aj neurčitok), ale predovšetkým sa uplatňuje v príslovkovom určení, menej často ako doplnok (podmetový aj predmetový – Kačala, 1981). Je teda všade tam, kde sa dej alebo stav má uviesť v polohe podmetu, predmetu a príslovkového určenia. Nevyskytuje sa v polohe prívlastku.

Vidieť to z týchto základných nominalizácií:

Peter píše so záľubou – Petrovi je písanie záľubou – Peter obľubuje písanie – Petrovo písanie so záľubou.

Keď Peter píše, má z toho radosť – Z písania má Peter radosť. Keď Peter píše, pohybuje perami – Pri písaní pohybuje Peter perami. Keď Peter napísal úlohu, vybehol von. – Po napísaní úlohy Peter vybehol von. Keď Peter napíše úlohu, pôjde von – Po napísaní úlohy pôjde Peter von.

V takýchto transformáciách možno zvrtné *sa* vynechať bez ujmy na zrozumiteľnosti: *Keď sa Peter naučil, vybehol von – Po naučení Peter vybehol von. Keď sa začalo vyučovanie, nesmel nikto vojsť – Po začatí vyučovania nesmel nikto vojsť.*

V našej lexikologickej, resp. užšie slovotvornej tradícii sa slovesné podstatné meno zaraďuje do slovotvornej paradigmy deverbatív ako tretí člen (dej) spolu s dejevými substantívami. Porov. napr. slovotvornú paradigmu *zber – zberačka, zbieranie* u K. Buzássyovej (1974, s. 108). Niektoré slovesné podstatné mená označujú aj stav, ba aj výsledok deja. Napr. *stúpanie, šírenie, zakrivenie, prevýšenie, odparovanie, zobrazenie*. Porov. k tomu aj príspevok J. Horeckého (1959).

Práve zo zaradenia slovesných podstatných mien do slovotvornej paradigmy (na ktoré ostatne upozornil už J. Furdík v cit. štúdií) vyplýva aj fakt, že ak je základovým slovesom podoba so zvrtným zámenom *sa*, v prevažnej miere prípadov sa toto zámeno stráca. Zrejme preto, že zaradením slovesného podstatného mena do slovotvornej paradigmy sa abstrahuje od agentálneho a pacientálneho vzťahu (Buzássyová, 1974, s. 187). Presvedčivým príkladom môžu byť napr. dvojice *sánkovať sa – sánkovanie, kúpať sa – kúpanie – kúpačka, odparovať sa – odparovanie – odparovačka*. Pritom však prekvapuje, že sama Buzássyová vo svojich paradigmách

pomerne často uvádza slovesné podstatné mená so zámenom *sa*: *kajať sa – kajanie sa, tlačiť sa – tlačenie sa, zmierovať sa – zmierovanie sa, utiekať sa – utiekanie sa, plúžiť sa – plúženie sa, odoberať sa – odoberanie sa*. Pravda, niekedy uvádza zámeno *sa* len ako potenciálne: *biť sa – bitie (sa), škriepiť sa – škriepenie (sa)*. Niekedy zase ako neprípustné uvádza celé slovesné podstatné mená: *báť sa – bátie sa, pokúsiť sa – pokúšenie sa*.

Ako vidieť z týchto krátkych poznámok, z morfologického i slovotvorného hľadiska je odôvodnené vynechávať zvrtné *sa* pri slovesných podstatných menách odvodených od zvrtných slovies, ale zároveň treba brať do úvahy aj potrebu rozlíšiť medzi zvrtným a nezvrtným slovesom, presnejšie ich slovesnými podstatnými menami, ak to vyžaduje významová presnosť. Ale azda aj pod vplyvom autority akademickej Morfológie slovenského jazyka sa aj napriek opakovanej poučke o vynechávaní zvrtného *sa* (porov. aj J. Kačala, 1988) sa v súčasnej publicistickej i odbornej sfére veľmi často, nezriedka až nemiestne používajú tvary typu *osamostatnenie sa, správanie sa, dorozumievanie sa*. Nerešpektuje sa teda ani základná myšlienka, že slovesné podstatné meno so zachovaním zvrtného *sa* je namieste len tam, kde by mohlo dôjsť k nedorozumeniu, resp. kde proti slovesným tvarom so zvrtným *sa* jestvujú aj slovesné tvary bez tohto *sa*.

Treba teda aspoň v základných črtách poukázať na dve základné kritériá, ktoré by sa mali brať do úvahy. Je to kritérium významové a kritérium textové či kontextové.

Ak sa vychádza zo všeobecne hlásanej poučky, overenej aj naším slovotvorným kritériom (že totiž pri každom odvodzovaní sa stráca zvrtné *sa* základových slovies), treba skúmať predovšetkým to, či zvrtné sloveso vôbec má nezvrtný náprotivok. Je známe, že niektoré slovesá sú len zvrtné (reflexíva tantum), napr. *báť sa, blýskať sa, osopiť sa, škeriť sa, trblietať sa, zotaviť sa, smiať sa* (Jacko, 1974, s. 149). Ale málokedy sa spomína, že k reflexívam tantum patria aj všetky slovesá vyjadrujúce spôsob slovesného deja typu *narozprávať sa* (veľa rozprávať), *zarozprávať sa* (dať sa do rozprávania), v ktorých síce formálne je zreteľný základ *rozprávať*, ale významovo nejestvujú dvojice takého typu, ako sú dvojice typu *umývať – umývať sa*. Okrem toho sa od takýchto slovies slovesné podstatné mená vôbec netvorí. Druhú skupinu slovies bez nezvrtného náprotivku tvoria slovesá pohybu typu *sánkovať sa, korčuľovať sa*. Ani tu nemá zmysel kvôli významovej jednoznačnosti používať zvrtné zámeno: *sánkovať sa – sánkovanie* (nie *sánkovanie sa*) – *sánkovačka*, ďalej napr. *korčuľovať sa – korčuľovanie, lyžovať sa – lyžovanie*.

Od len zvrtných slovíes (reflexív tantum) označujúcich stav alebo činnosť, najmä pohyb typu *plaziť sa* takisto nemá zmysel podoba *plazenie sa*, lebo *plaziť niekoho* prakticky nemožno. Platí to aj o slovesách typu *lúčiť sa*, kde sa síce predpokladá jestvovanie objektov, s ktorými sa niekto lúči, ale ani v tomto prípade nemožno *lúčiť niekoho*.

V okruhu slovíes, ktoré majú nezvratné náprotivky, treba však tiež rozlišovať aspoň tri skupiny. Bez spôsobovania významových ťažkostí sa vynecháva zvratné *sa* pri slovesách vyjadrujúcich stav. Napr. *hnevať niekoho* – *hnevať sa* – *hnevania*, *odparovať niečo* – *odparovať sa* – *odparovanie*, *opaľovať niekoho* – *opaľovať sa* – *opaľovanie*. Ani pri slovesách vyjadrujúcich vzájomnosť, napr. *hrýzť* – *hrýzť sa* – *hryzenie*, *ohovárať* – *ohovárať sa* – *ohováranie* nespôsobuje vynechanie zvratného *sa* významovú nejasnosť.

Reálne možnosti nejednoznačnosti sú len v slovesách typu *umývať* – *umývať sa* a *učiť* – *učiť sa*. Ale ani pri slovesných podstatných menách utvorených od týchto slovíes nie je zvratné *sa* nevyhnutné, ak je význam daný kontextom. Pritom na vyjadrenie kontextu stačí niekedy prívlastňovacie zámeno, ako vidieť povedzme z týchto príkladov: *To tvoje učenie stojí dnes za fajku dymu. Naše trápenie, zdá sa, nebude mať konca.* Práve z kontextu je zrejmé, že ide o subjekty, ktoré sa trápia, učia, nie o subjekty, ktoré niekoho trápia alebo učia. Z reality vyplýva jednoznačnosť aj v takýchto prípadoch: *Pred umývaním, kúpaním napustím do vane horúcu vodu. Pri holení si obyčajne spievam. Po oholení treba použiť vhodný krém na zjemnenie pokožky.*

Pri type *lúčiť sa* je už v samom význame slovesa vyjadrená istá vzájomnosť. Ak sa vzájomnosť ešte zdôrazní aj príslovkou *vzájomne*, ukáže sa zvratné zámeno *sa* pri slovesnom podstatnom mene ako úplne nadbytočné (pravda, tu sa príslovka *vzájomne* transformuje do podoby prídavného mena). Príklady: *Keď sa všetci lúčili – pri vzájomnom lúčení. Používali všetky možné fakty na to, aby sa vzájomne denuncovali – na vzájomné denuncovanie. Pri vzájomnom ohováraní neobišli nikoho.*

Napokon proti prílišnému zdôrazňovaniu zvrtnosti slovíes, ktoré by sme označili ako logickú alebo priam hyperkorektnú snahu o priamočiarosť, svedčí aj fakt, že pripojením zvratného zámena *sa* k slovesnému podstatnému menu sa nepriaznivo narúša hladký priebeh, lineárnosť zvukovej línie.

A napokon ako podporný fakt treba ešte upozorniť, že vynechávanie zvratného zámena je známe aj pri stretnutí neurčitku so zvratným určitým tvarom. Napr. *Rozhodol som sa kúpať sa v bazéne* – *Rozhodol som sa*

kúpať v bazéne. Neodvážil som sa holiť sa britvou – *Neodvážil som sa holiť britvou.* Veď fakt, že sa neurčitok vzťahuje na podmet, je vyjadrený už určitým zvratným slovesom *rozhodnúť sa*, *neodvážil sa*.

Z poznámok, ktoré sme formulovali na okraj spornej otázky, či sa má alebo nemá vynechávať zvratné zámeno *sa* pri slovesnom podstatnom mene, možno urobiť takéto závery:

Vynechávanie zvratného zámena pri prechode z určitého slovesného tvaru a z neurčitku do podoby slovesného podstatného mena je slovotvorne zákonité. Zhodujú sa v tom všetci autori morfológických i slovotvorných prác. Namiesto explicitného vyjadrenia, že dej sa vzťahuje na istého činiteľa deja (to sa robí práve zvratným zámenom *sa*), nastupuje kontext. Aj keď sa slovo označujúce dej dostáva do pozície iného vetného člena než prísudku, ostáva v úzadí základná veta: Pri interpretácii vety *Po osamostatnení Slovenska bude treba vypracovať ústavu* máme vždy na mysli východiskovú vetu *Keď sa Slovensko osamostatní, bude treba vypracovať ústavu*. Pri prechode slovesa do podoby slovesného podstatného mena fungujúceho ako odborný termín nám kontext predstavujú prívlastky (nezhodné): *šírenie svetla* interpretujeme ako fakt, že svetlo sa šíri, nie že niekto šíri svetlo; podobne napr. *vlnenie hladiny*, *odparovanie tekutiny*, *zrýchlenie pohybu*, *striedanie stráží*. Inokedy sa kontext vyjadruje príslušným prívlastňovacím zámenom: *tvoje učenie*, *naše trápenie*. Výstižný je aj poukaz na kontext prídavným menom *vzájomný*: *vzájomné ohováranie*, *vzájomné bozkávanie*. Všetky naše príklady ukazujú, že základné slovotvorné pravidlo je účinne podporované kontextovým pravidlom. Z toho vyplýva, že používanie zvratného zámena *sa* pri slovesných podstatných menách je odôvodnené len v takých prípadoch, keď zlyháva kontext ako podporné pravidlo.

Stupava, Marianska 15

LITERATÚRA

- BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava, Veda 1974. 237 s.
FURDÍK, J.: O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách. Slovenská reč, 32, 1967, s. 65–74.
HORECKÝ, J.: Slovesné podstatné mená v terminológii. Slovenské odborné názvoslovie, 7, 1959, s. 193–196.

JACKO, J.: Slovenská morfológia v škole. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 235 s.

KAČALA, J.: Doplnok v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 280 s.

KAČALA, J.: Tvoríme od slovesa *správať sa* tvar *správanie* alebo *správania sa*? In: Pisárčiková, M. a kol.: Jazyková poradňa odpovedá. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988, s. 114.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 583 s.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 323 s.

Kvantita v prípone -úci/-iaci

JÁN KAČALA

Úprava kvantity v tvaroch činného prítomného prídavia typu *vládnuci, píšuci, viažuci* v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1991 v našej odbornej i širšej kultúrnej verejnosti opätovne otvorila otázku rytmického krátenia druhej dĺžky v slovenčine a výnimiek z neho. Odstránením výnimky z rytmického zákona v tvaroch činného prítomného prídavia, kodifikovanej v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1953, sledovala pravopisná komisia cieľ prispieť k spraviedleniu systému spisovnej slovenčiny a podporiť uplatnenie rytmického zákona ako charakteristického javu slovenského hláskoslovnia. Pravdaže, touto úpravou, majúcou dosah i na fonologický systém spisovnej slovenčiny, dostala sa opätovne na pretras otázka dvoch krátkych slabík vyskytujúcich sa na konci tvaru činného prítomného prídavia: *vládn-uc-i, viaž-uc-i*. Ohybné slovo zakončené dvoma krátkymi slabikami je v spisovnej slovenčine v porovnaní so zakončením ostatných ohybných slov nápadnou výnimkou – aspoň potiaľ, kým nevezmeme do úvahy vnútro systémové dôvody konštituovania jednej i druhej krátkej slabiky a nevysvetlíme vnútro systémovú zákonitosť jednej i druhej krátkej slabiky. Dôležitým metodickým východiskom tohto výkladu je, že obidve krátke slabiky na konci činného prítomného prídavia treba vysvetľovať samostatne, nie vo vzájomnej väzbe, pričom krátka koncová prípona *-i* nie je ani dôsledkom tzv. reťazovej neutralizácie kvantity, vyvolanej dĺžkou v koreňovej časti slova, v danom prípade *vlád-, píš-, viaž-*.

V tejto súvislosti sa prirodzene vynára iný prípad tejto tzv. reťazovej neutralizácie kvantity, ako ho dobre poznáme zo slovesných tvarov typu *čítavam, spievavam, kolísavam*; o reťazovej neutralizácii kvantity v slovenčine

vraví v týchto a podobných prípadoch E. W. Browne (1970) a po ňom J. Sabol v monografii Syntetická fonologická teória (1989, s. 145 a 214). Najnovšie o tzv. reťazovej neutralizácii kvantity vraví M. Sokolová (1992, s. 107). Vyslovujeme tu presvedčenie, že ani v prípadoch typu *čítavam, spievavam* nejde o tzv. reťazovú neutralizáciu kvantity a že obidve krátke slabiky sú krátke každá z iných dôvodov, preto ani nemožno hovoriť o tom, že by koreňová dĺžka v týchto slovesných tvaroch mohla podmieňovať krátkosť príponových slabík *-am, -aš, -a* atď. Kým slabika nasledujúca tesne po koreňovej dlhej slabike sa kráti v dôsledku pôsobenia rytmického zákona, koncová slabika nemá s rytmickým krátením druhej dĺžky v slovenčine nič spoločné: tá je krátka preto, že slovesá tohto typu sú utvorené odvodzovacou príponou *-va-* a tá je vždy krátka. Toto naše stanovisko podporia aj konštatovanie akademickej Morfológie slovenského jazyka (1966, s. 436–437): "Prézentná tematická morféma má krátku podobu vo dvoch prípadoch. Jednak v dôsledku rytmického krátenia po predchádzajúcej dlhej slabike: *čítať* – *číta, vítať* – *víta*... Jednak je krátka prézentná tematická morféma v slovesách, ktoré majú odvodzovaciu príponu *-va-*, a to bez ohľadu na kvantitu predchádzajúcej slabiky: *umývať* – *umýva, skrývať* – *skrýva, hrávať* – *hráva, nocúvať* – *nocúva, nosievať* – *nosieva; fúkavať* – *fúkava, dúchavať* – *dúchava, chýbavať* – *chýbava, vykášavať* – *vykášava, zhŕňavať* – *zhŕňava, vytlkavať* – *vytlkava, vytriasavať* – *vytriasava, spievavať* – *spievava*..."

Tvary činného prítomného prídavia typu *vládnuci*, gen. sing. *vládnuceho*, dat. *vládnucemu*, žen. rod *vládnuca*, str. rod a plurál *vládnuce*, gen. *vládnucich*, dat. *vládnucim* atď. majú teda s uvedenými slovesami typu *písavať* – *písava, spievavať* – *spievava* spoločné to, že na ich konci sú dve slabiky krátke, ale táto krátkosť dvoch vedľa seba stojacich slabík nemá vzájomnú spojitosť, naopak, je dôsledkom pôsobenia dvoch rozdielnych zákonitostí, resp. príčin. Aj v tvaroch typu *vládnuci, píšuci* slabika nasledujúca tesne po koreňovej dlhej slabike sa skracuje v dôsledku pôsobenia rytmického zákona, kým koncová krátka slabika nemá s rytmickým krátením druhej dĺžky v slovenčine nijaký súvis. Koncová slabika v prípone *-úci* (*-úca, -úce*), resp. aj v prípone *-iaci* (*-iaca, -iace*), ktorou sa v slovenčine tvoria tvary činného prítomného prídavia, je totiž krátka v každom prípade. Aj toto tvrdenie môžeme oprieť o citát z Morfológie slovenského jazyka (1966, s. 493): "Pádové prípony činného prítomného prídavia sú krátke aj vtedy, keď predchádzajúca slabika je krátka: *stojaci múr, hojaca sa rana, bojace sa deti, pred stojacim vlakom, na stojacu lokomotívu, pred zbrojacim národom*..."

Z tejto časti nášho rozboru azda dosť jednoznačne vychodí, že v krátkych koncových slabikách tvarov činného prítomného prídavného typu *vládnuci, viažuci* a pod., ako ani slovesných tvarov typu *kráčavam, spievavam* atď. o neutralizáciu kvantity nejde, preto nepokladáme za vecne, a teda ani vedecky odôvodnené hovoriť tu o reťazovej neutralizácii kvantity. Táto tzv. reťazová neutralizácia kvantity v koncových slabikách uvedených slovesných tvarov je len akýsi optický klam, vyplývajúci z toho, že v lineárnej postupnosti nasledujú po sebe dlhá koreňová slabika + krátka slabika zahŕňajúca tematickú morfému *-a-* + krátka slabika zahŕňajúca slovotvornú príponu *-va-* spolu s tvarotvornou, resp. osobnou príponou (*skúm-a-va-m*, *skúm-a-va-š...*), resp. dlhá koreňová slabika + krátka slabika zahŕňajúca prvú časť tvarotvornej prípony *-u-* + krátka slabika zahŕňajúca druhú časť tvarotvornej prípony *-ci* (*vlád-n-uci*, gen. sing. *vlád-n-uc-eho...*). Samohlásky v koncových slabikách *-va-*, resp. *-ci-*... sú jednoducho vždy krátke a ako také vstupujú do príslušných tvarov už hotové, nekrátia sa teda pod vplyvom dlhej koreňovej slabiky, ktorá stojí o dve slabičné polohy vzadu oproti koncovej slabike.

Celkom zákonite sa vynára otázka príčiny konštituovania sa krátkosti v koncovej slabike prípony *-úci* (*-úca*, *-úce*), resp. *-iaci* (*-iaca*, *-iace*), ktorou sa tvorí činné prítomné prídavné. Okrem fonologických príčin (uplatnenie sa pravidiel o rytmickom krátení druhej dĺžky v uvedených základných podobách prípon a príslušných tvarov) mala tu rozhodujúcu úlohu jedna vnútro-systémová príčina, a to potreba odlíšiť tvarotvornú príponu *-úci*, *-iaci*, upotrebovanú na tvorenie činného prítomného prídavného, od slovotvornej prípony *-cí*, *-ací*, použíwanej na tvorenie vzťahových prídavných mien typu *spací, žací, krycí, hnací, visací, volací, mlátiací, opakovací, sedací, rokovací, plánovací* atď. Takto sa v jazyku dosiahla potrebná diferenciácia medzi hláskovo, resp. zvukovo blízkymi javmi z tvaroslovnej roviny a na druhej strane zo slovotvornej roviny jazykového systému. Ukazujú to dvojice príkladov typu *stojaci – stojací* (= *stojatý*), *mlátiaci – mlátiací*, *sediaci – sedací*, *spiaci – spací*, *kryjúci – krycí*, *visiaci – visací*, *opakujúci – opakovací*, *rokujúci – rokovací*, *ležiaci – ležací*, *vyšetrujúci – vyšetrovací* a viaceré ďalšie. Táto diferenciácia sa v spisovnej slovenčine pevne ustálila vo všetkých podobách podľa gramatického rodu a čísla a pri ich skloňovaní a spoľahlivo funguje v reči. Rozdiel v kvantite medzi tvarotvornou príponou na tvorenie činného prítomného prídavného a slovotvornou príponou na tvorenie vzťahových prídavných mien, ktorý je v základnom tvare, sa premieta aj do ďalších relevantných tvarov, ako to vidíme z porovnania oboch paradigiem:

N sing.	stojaci	stojaca	stojace	plurál	stojaci	stojace
G	-eho	-ej	-eho		-ich	-ich
D	-emu	-ej	-emu		-im	-im
A	-eho, -i	-u	-e		-ich	-e
L	-om	-ej	-om		-ich	-ich
I	-im	-ou	-im		-imi	-imi

N sing.	stojací	stojacia	stojacie	plurál	stojací	stojacie
G	-ieho	-ej	-ieho		-ích	-ích
D	-iemu	-ej	-iemu		-ím	-ím
A	-ieho, -i	-iu	-ie		-ích	-ie
L	-om	-ej	-om		-ích	-ích
I	-ím	-ou	-ím		-ími	-ími

V súvisе s dvojicou *stojaci – stojací*, na ktorej sme ukázali rozdiel v paradigme oboch protikladných výrazov, sa nám žiada pripomenúť ich sémantickú blízkosť, ktorá sa prejavuje napríklad v tom, že obidva výrazy sa v istých prípadoch môžu spájať s rovnakými syntakticky nadradenými podstatnými menami: *stojaci* aj *stojací strom*, *stojaci* aj *stojací les* atď.; pravdaže, sémantická analýza týchto spojení nás privedie k poznaniu jemného rozdielu v sémantike výrazov *stojaci – stojací*, ako aj k uvedomeniu si tvaroslovnej súvislosti výrazu *stojaci* so základovým slovesom *stát'*. Len na okraj pripomínáme, že konštituovanie osobitného prídavného mena *stojaci* v Slovníku slovenského jazyka IV. z r. 1964 – popri prídavných menách *stojací* a *stojatý* – nepokladáme za vecne odôvodnené; podoby *stojace* (v spojení *stojace ovzdušie*), *stojacu* (v spojení *stojacu vodu*), ktorými sa exemplifikuje zdanlivé prídavné meno *stojaci*, treba alebo pokladať za tvary činného prítomného prídavného od slovesa *stát'*, alebo nahradiť podobami *stojaté* (*ovzdušie*), *stojatú* (*vodu*). Prikláňame sa skôr k riešeniu, ktoré sme uviedli ako prvé, a to zároveň značí, že výraz *stojaci* hodnotený ako prídavné meno a spracovaný v Slovníku slovenského jazyka v samostatnom slovníkovom hesle nepokladáme za reálny. Slovo *stojaci* je tvar slovesa *stát'*, patrí plne do jeho paradigmy, nejde teda o samostatnú lexému, ktorá by bola prekonala slovnodruhový (transpozicičný) prechod a zaradila sa medzi prídavné mená. Krátky slovník slovenského jazyka z r. 1987 už výraz *stojaci* ako prídavné meno nezachytáva.

Ako jednotlivosť možno v súvisе so vzťahovými prídavnými menami utvorenými príponou *-cí*, *-ací* uviesť, že popri nich sú v slovenčine známe aj podoby s dĺžkou na predposlednej slabike: *jedáci, trváci*, ktoré J. Horecký (1959, s. 157) hodnotí ako prípady s nepravidielnou slovotvornou štruktúrou. Na tom istom mieste ďalej pripomína, že v slovenských nárečiach je podo-

ba -áci častejšia a uvádza príklady *rukováca mašina, beráca varecha, vrzgáca čizmy, t'aháce hrozno, kopáci pluh* a iné.

Oblasť adjektíválií (ako foriem, ktoré majú formálnomorfologické aj sémantické znaky prídavných mien, adjektív) predstavuje jednu z najvýraznejších oblastí uplatňovania sa pravidiel o rytmickom krátení druhej dĺžky v spisovnej slovenčine. Vo fonologickej i morfolologickej stavbe prídavných mien ako centrálného a rozhodujúceho prúdu adjektíválií sa rytmické krátenie druhej dĺžky v slove uplatnilo tak, že oproti základnému typu prídavných mien s dĺžkou na koncovej (príponovej) slabike v nominatíve, ako aj v ďalších relevantných pádoch (*rovn-ý*, gen. *rovn-é-ho*, dat. *rovn-é-mu...*, *cudz-í*, gen. *cudz-ie-ho*, dat. *cudz-ie-mu...*) konštituoval sa typ s dlhou slabikou v koreni a s krátkou slabikou na konci v nominatíve aj v ďalších relevantných pádoch (*vľúdn-y*, gen. *vľúdn-e-ho*, dat. *vľúdn-e-mu...*, *rýdz-i*, gen. *rýdz-e-ho*, dat. *rýdz-e-mu...*). Takto sa vytvoril a ustálil model skloňovania prídavných mien s rytmickým krátením druhej (koncovej) dĺžky v slove a podľa tohto modelu prebiehalo aj skloňovanie ostatných adjektíválií: časti čísloviek a zámen, ako aj trpných a činných prídavných mien: *piaty*, gen. *piat-e-ho*, dat. *piat-e-mu...*, *posiaty*, gen. *posiat-e-ho*, dat. *posiat-e-mu...*, *prebiehajúci*, gen. *prebiehajú-e-ho*, dat. *prebiehajú-e-mu...*. A k tomuto modelu sa celkom prirodzene pripojili aj tie prípady činných prídavných mien, v ktorých bola predposledná slabika (stojaca pred koncovým -i) skrátená podľa rytmického zákona: *vládnuci*, gen. *vládnuc-e-ho*, dat. *vládnuc-e-mu* atď. Možno povedať, že ani tento typ skloňovania v ničom nenarúša systém tzv. kongruentného skloňovania, ktoré je v slovenčine všeobecne rozšírené pri adjektíváliách schopných vystupovať v pozícii zhodného (kongruentného) prívlastku syntakticky nadradeného podstatného mena (porov. vymedzenie kongruentného skloňovania v slovenčine v štúdiu J. Štolca z r. 1956).

Je prekvapujúce, že M. Sokolová v citovanom článku hodnotí dôsledky novej kodifikácie tvarov činného prítomného prídavného typu *vládnuci, viažuci* tak, že "teraz [rozumej: novou kodifikáciou] sa tento počet nepravidelností v skloňovaní podľa skloňovacieho typu *cudzí* podstatne rozšíril" (Sokolová, 1992, s. 107). Nepravidelnosťami, resp. výnimkami myslí tu prípady činného prítomného prídavného typu *stojaci, bojací sa, hojací, zbrojací, hnojaci*, ktorých koreň sa končí spoluhláskou *j* a po nej nasleduje krátka samohláska *a*. K týmto nepravidelnostiam, resp. výnimkám zaraďuje autorka aj tvary činného prítomného prídavného typu *vládnuci, viažuci*, lebo "pri činných prítomných prídavných mienach typu *striehnuci* pokladáme pravidelné skloňovanie podľa vzoru *cudzí (striehnucieho, striehnuciemu)* za nepravdepodobné" (tamže). Toto tvrdenie pokladáme za chybné, pretože tvary podstatných

mien, prídavných mien a sloves, na ktorých sa uplatňuje rytmické krátenie druhej dĺžky, sa paradigmaticky nehodnotia ako nepravidelné, resp. výnimočné. V rámci každého vzoru, v ktorom sa uplatňuje rytmické krátenie druhej dĺžky, jestvuje podtyp s krátkymi príponovými slabikami (porov. *ženám - hrôzam, o uliciach - o prácach, mestám - miestam, srdciam - hrdielcam, pekný - vážny, cudzí - rýdži; robím - bielim, chytám - plátam*) a slová s takto skrátenými príponovými slabikami tvoria integrálnu súčasť príslušného vzoru, nie samostatný vzor (porov. takéto chápanie explicitne znázornené i v prehľadoch zloženia relačných morfém podľa slovných druhov u J. Sabola v monografii z r. 1989 na s. 181–206). Preto pokladáme návrh M. Sokolovej, aby sa uvažovalo o "novom prídavnom vzore *robiaci*", za neodôvodnený. Na tomto základe by potom bolo treba o nových vzoroch uvažovať pri všetkých tých vzoroch podstatných mien, prídavných mien a sloves, pri ktorých sa uplatňuje rytmické krátenie druhej dĺžky v slove. Takto by nielen neúnosne narástol počet ohýbacích vzorov, ale by sa situácia v paradigmatickej spisovnej slovenčine neodôvodnene skomplikovala.

Z nášho rozboru kvantitatívnych pomerov v tvaroch činného prítomného prídavného typu *vládnuci, píšuci, viažuci* vychodí jednoznačný záver, že dve krátke slabiky na konci týchto tvarov značia síce istú výnimočnosť v rámci kvantitatívnej výstavby adjektíválií v spisovnej slovenčine, ale z druhej strany jestvujú na vysvetlenie tohto stavu pri prídavných mienach typu *vládnuci, viažuci* reálne, ba priamo rukolapné systémové dôvody. Preto kvantitatívne pomery pri prídavných mienach typu *vládnuci, viažuci* nemožno pokladať za niečo, čo vybočuje z normy súčasnej spisovnej slovenčiny. Osobitne dôležité je to, aby sa také javy vedecky objektívne analyzovali, aby sa pri tom použili primerané vedecké metódy a tak sa dosiahli vierohodné odborné výsledky. Za nevhodné pokladáme najmä prenesenie predstavy o tzv. reťazovej neutralizácii kvantity, ktorú jej autor E. W. Browne uplatnil pri analýze kvantity v slovesných tvaroch typu *skúmava, spievava*, na výklad kvantitatívnych pomerov v tvaroch činného prítomného prídavného typu *vládnuci, viažuci*. Vo vzťahu k slovesným tvarom typu *skúmava, spievava* možno povedať, že kodifikáciou podôb typu *vládnuci, viažuci* s krátkou predposlednou slabikou v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1991 nevznikol ani precedens; prípady typu *vládnuci, viažuci* a ich skloňovanie možno so zreteľom na kvantitatívne pomery pokladať len za istú analógiu prípadov typu *skúmava, spievava* v okruhu neurčitých slovesných tvarov. Napokon možno konštatovať, že kodifikácia podôb typu *vládnuci, viažuci* v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1991 bola vedecky

plne odôvodnená a cieľ posilniť platnosť rytmického krátenia druhej dĺžky v slove sa ňou dosiahol.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Panská 26, Bratislava

LITERATÚRA

- BROWNE, E. W.: The Slovak Rhythmic Law and Phonological Theory. *Slavica Slovaca*, 5, 1970, s. 253–256.
- HORECKÝ, J.: Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1959. 218 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. 11. vyd. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 424 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1991. 536 s.
- SABOL, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. 253 s.
- Slovník slovenského jazyka. IV. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 760 s.
- SOKOLOVÁ, M.: Dôsledky fonologických zmien v nových pravidlách pravopisu na skloňovanie v slovenčine. *Slovenská reč*, 57, 1992, s. 105–108.
- ŠTOLC, J.: Náčrt kongruentného skloňovania v slovenčine. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 34–44.

O tvare privlastňovacích prídavných mien typu otcovo

MARIANNA SEDLÁKOVÁ

Priamym podnetom na uvažovanie o privlastňovacích prídavných mienach stredného rodu v spisovnej slovenčine, širšie o niektorých vývinových tendenciách v jazyku a o jazykovom sebavedomí¹ jeho používateľov bolo pre nás to, že vo vysielaní slovenského rozhlasu a televízie sme v pomerne krátkom čase zaznamenali opakované porušovanie spisovnej jazykovej nor-

¹ Slovné spojenie *jazykové sebavedomie* sa nám analogicky k termínu *jazykové vedomie* zdá príliš hlbokým na vyjadrenie jazykovej sebaistoty, uvedomenia si schopností primerane používať jazyk na vyjadrenie vlastných myšlienok (subjektívna interpretácia jazykového vedomia).

my v gramatickom tvare nom. sg. privlastňovacích prídavných mien stredného rodu: *Helmutove auto*, *Tizianove dielo*, *Hviezdoslavove námestie* v troch žánrovo rozdielnych reláciách bratislavských štúdií rozhlasu a televízie.² Naším cieľom tu nie je kritizovať jazykovú nedôslednosť príslušných redaktorov, skôr nás zaujíma, kde má uvedený jav korene a ako sa odráža vo vedomí používateľov spisovnej slovenčiny z rozličných nárečových oblastí Slovenska.

Pri objasňovaní problému sme začali malou sondou do jazykového vedomia používateľov spisovnej slovenčiny na východe Slovenska (Košice, Prešov)³ so zreteľom na praktické používanie tvaru nom. sg. privlastňovacích prídavných mien stredného rodu. Výsledky uvádzame v tabuľke:

škola	počet respondentov	tvar <i>otcov-o</i>	tvar <i>otcov-e</i>
základná	34	8	25
stredná	33	9	24
vysoká	33	10	23
percentá		28 %	72 %

Malý počet respondentov (100) nedovoľuje robiť závery vzhľadom na ich vek a vzdelanie; dá sa len konštatovať, že s pribúdajúcim jazykovým vzdelaním mierne rastie používanie spisovného tvaru. Vzorku vysokoškolákov tvoria poslucháči slovenského jazyka na Pedagogickej fakulte UPJŠ v Prešove, u ktorých treba predpokladať teoretické ovládanie normy, jednako však ich spontánne reakcie upozorňujú – okrem iného – na malé úsilie budúcich učiteľov slovenčiny o vedomé kultivovanie vlastného rečového prejavu.

Pomer 1:2,7 v neprospech tvaru v našej sonde je na prvý pohľad prekvapujúci, hoci na tendencie preferovať nespisovný tvar nom. sg. privlastňovacích prídavných mien stredného rodu upozornili už práce z výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v nárečových oblastiach

² Tvary sme zaznamenali v dabingu nemeckého detektívneho filmu a anglického vzdelávacieho seriálu *Civilizácia* v televízii a v reportáži rozhlasovej relácie *Rádio Eldn*.

³ Odpovede niekoľkých respondentov, pôvodom Stredoslovákov, ktorí v použití spisovného tvaru nezaváhali, sme kvôli možnosti hodnotenia javu na pozadí nárečového vedomia nezahrnuli do našej štatistiky.

východného Slovenska (napr. Muránsky, 1978, s. 84). S hodnotením tohto tvaru ako nárečového (tamže) však nemôžeme súhlasiť, lebo s výnimkou severného okraja šarišských nárečí (Buffa, 1953, s. 246; Štolc, 1978) je v nom. sg. stredného rodu a v nom. pl. všetkých rodov privlastňovacích prídavných mien vo východoslovenských nárečiach prípona *-o*.

E. Pauliny (1990, s. 185) vysvetľuje plurálový tvar *-ovo* nominatívu všetkých rodov privlastňovacích prídavných mien vo východoslovenských nárečiach ako výsledok úsilia o slovnodruhovú diferenciáciu (nom. pl. privlastňovacích prídavných mien *bratovo* oproti nom. pl. životných podstatných mien mužského rodu *kraľove, panove*), ale pripúšťa, že istú úlohu pri ustálení východoslovenskej prípony privlastňovacích prídavných mien v nom. pl. zohralo i úsilie o ich odlíšenie od adjektívnej prípony typu *dobrý* (nom. sg. *dubovi, orechovi* – nom. pl. *dubove, orechove*; tamže). Hospodársko-spoločenské postavenie nositeľov okrajových severošarišských nárečí s príponou *-e* v nom. sg. privlastňovacích prídavných mien stredného rodu, ktorá sa zhoduje so singulárovou príponou privlastňovacích prídavných mien v goralských i v ukrajinských nárečiach, nebolo a nie je také, aby v minulosti či súčasnosti ovplyvnili normu iných východoslovenských nárečí.⁴ Pre naše pozorovanie je dôležitý fakt, že singulárová a plurálová podoba nominatívu privlastňovacích prídavných mien stredného rodu vo východoslovenských nárečiach je rovnaká a zhoduje sa so spisovným tvarom nom. sg. Najpriateľnejším dôvodom, ktorý na východe Slovenska môže viesť k porušovaniu spisovnej normy v sledovanom tvare, sa ukazuje úsilie o vyrovnanie nom. sg. s nom. pl. podľa nárečového modelu (*otcove auto* ako *otcove autá* podľa modelu *bratovo dzecko* – *bratovo dzeci*). Rovnakú príčinu porušovania spisovného tvaru predpokladáme aj u používateľov spisovnej slovenčiny zo západoslovenských nárečových oblastí. Aj výsledok úsilia vyrovnávať singulárový a plurálový tvar nominatívu privlastňovacích prídavných mien stredného rodu v spisovnej slovenčine je rovnaký v západoslovenskej i východoslovenskej nárečovej oblasti. Prejavuje sa presadzovaním tvaru *otcove auto*. Rozdielny je však spôsob, akým sa výsledok dosahuje. Používatelia spisovnej slovenčiny zo západoslovenských nárečových oblastí presadzujú do spisovnej podoby nom. sg. privlastňovacích prídavných mien stredného rodu nárečový tvar (*otcové auto*) – používatelia spisovnej slovenčiny z východoslovenských nárečových oblastí spisovný tvar nom. sg. privlastňovacích

⁴ Konštatovanie sa vzťahuje i na dva malé ostrovčeky vo východnej oblasti Spiša, ktoré boli kolonizované obyvateľstvom neslovenského (ukrajinského) pôvodu (Štolc, 1981, s. 156).

prídavných mien stredného rodu tvoria v zhode s jeho plurálovou podobou.⁵

Úsilie "vyrovnávať" formy patriace do tej istej triedy" je v slovenčine známe od najstarších čias (Pauliny, 1990, s. 175), preto je prirodzené, že ho majú Slováci vo svojom jazykovom vedomí hlboko zakódované. Problémy pri uplatňovaní tohto princípu nastávajú až vtedy, keď sa analógia využíva v rozdielnych jazykových systémoch, v ktorých sa gramatické "triedy" nie celkom zhodujú, ako je to aj v prípade jazykových systémov slovenských makrodialektov.

Podľa našej mienky však treba pri výklade uvedeného javu brať do úvahy aj ľudskú psychiku, tak ako na ňu nepriamo upozorňuje F. Buffa (1986, s. 8–9), keď rozlišuje postoje ľudí k nárečiu na základe vzťahu ich dialektu a spisovného jazyka: "Daktorí nositelia majú k svojmu nárečiu pozitívny vzťah, sú naň pyšní; takéto vzťahy sa najčastejšie vyskytujú v oblasti stredoslovenských nárečí, ktoré majú k spisovnému jazyku najbližšie... Iní nositelia nie sú na svoje nárečia ani pyšní, ani sa za ne nehanbia; takúto situáciu najčastejšie badáť u nositeľov západoslovenských nárečí, na území ktorých je hlavné mesto Slovenska... A nakoniec sú prípady, keď sa príslušníci nárečia za svoju reč hanbia a snažia sa jej čo najskôr zbaviť; takýto postoj k nárečiu azda najčastejšie vidieť u príslušníkov východoslovenských nárečí, ktoré sú štruktúrne od spisovného jazyka najvzdialenejšie." Ak skúmame vzťah ľudí k spisovnému jazyku na základe takto diferencovaného nárečového vedomia, môžeme azda predpokladať s ním korešpondujúce tri stupne jazykového sebavedomia používateľov spisovnej slovenčiny. Podľa

⁵ Svoj vplyv tu nesporne uplatňuje i analógia vzťahov východoslovenskej a spisovnej singulárovej a plurálovej podoby nominatívu privlastňovacích zámen stredného rodu, ako to uvádzame i v schéme:

tvar		západoslovenský	spisovný	východoslovenský
privl. príd.	Nsg	-é (e)	-o	-o
	Npl	-e	-e	-o
privl. zámená	Nsg	-e	-e	-o
	Npl	-e	-e	-o

---> vplyv systémových vzťahov (synonymia)
 —> konkrétna realizácia synonymie

toho najsilnejšie jazykové sebavedomie by mali mať Stredoslováci, menej silné Západoslováci, hoci silnejšie Bratislavčania (ich sebavedomie má menej silnú jazykovú zložku, ale je umocnené spoločensko-politickým sebavedomím), najslabšie sebavedomie predpokladáme u používateľov spisovnej slovenčiny z východoslovenských nárečových oblastí. Zatiaľ čo Stredoslovák väčšinou nevidí dôvod konfrontovať svoje nárečie so spisovným jazykom a Západoslovák, osobitne obyvateľ hlavného mesta, pri možnej konfrontácii presadí "svoj" nárečový prvok, Východoslovák (so slabším jazykovým vedomím spisovnej normy) sa poväčšine zrejme uchýli k opačnej forme, ako ju pozná v nárečí, lebo ho k tomu vedie jeho jazyková "skúsenosť" s častými výraznými rozdielmi spisovnej slovenčiny a východoslovenských dialektov.

Vráťme sa ešte k nášmu problému v súvislosti s jazykovou kultúrou v hromadných oznamovacích prostriedkoch, čím sme náš príspevok začali. Ak sa v osobnosti expedienta (odosielateľa) pri komunikácii v hromadných oznamovacích prostriedkoch spojí neprimerane vysoké sebavedomie s menej suverénnym ovládaním spisovnej jazykovej normy, môžeme predpokladať, že okrem svojej základnej oznamovacej funkcie bude mať takáto komunikácia i zápornú apelovú funkciu (porov. Ondruš – Sabol, 1987, s. 32–33) vzhľadom na normu spisovnej slovenčiny; pravdaže, v závislosti od vedomia spisovnej jazykovej normy a od jazykového sebavedomia každého jednotlivého percipienta (prijímateľa) zvukového signálu. Neprestáva teda platiť, že "spisovná slovenčina je a bude taká,... akí sú a budú jej používatelia" (Kačala, 1982, s. 227), alebo aj inak: aký je a bude pomer ich jazykového vedomia a sebavedomia.

Pedagogická fakulta UPJŠ
Ul. 17. novembra 1, Prešov

LITERATÚRA

- BUFFA, A.: Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1953. 246 s.
BUFFA, F.: O súčasných zmenách v slovenských nárečiach. Slovenská reč, 51, 1986, s. 3–10.
KAČALA, J.: Hromadné oznamovacie prostriedky a jazyková kultúra. Kultúra slova, 16, 1982, s. 225–230.
MURÁNSKY, J.: O osobitostiach hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Prešove. In: Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove UPJŠ v Košiciach. Slavistika, 13, zv. 3, s. 37–56.
ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 343 s.

- PAULINY, E.: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava, Veda 1990. 270 s.
ŠTOLC, J.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 2. Flexia. Časť prvá: Mapy. Bratislava, Veda 1981. 422 s. Časť druhá: Úvod – Komentáre – Dotazník – Indexy. Bratislava, Veda 1978. 248 s.

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Polievka naša každodenná alebo o niektorých názvoch polievok v slovenských nárečiach

Niet vari jediného používateľa slovenského jazyka, ktorý by nepoznal význam slova *polievka*. No toto každodenné, jednoduchšie či zložitejšie pripravované teplé tekuté jedlo s rozličnými zavarenými prísadami skrýva za svojím naoko jednoznačným pomenovaním mimoriadnu a nevšednú rozmanitosť výsledného produktu. Na druhej strane sa rozmanitosť prenáša i do sféry jazyka; výsledkom sú potom najrozličnejšie geograficky obmedzené názvy, s ktorými sa môže bežný používateľ spisovnej slovenčiny pochádzať z inej nárečovej oblasti stretnúť len zriedkavo.

Dvoma najzákladnejšími typmi polievok sú *kyslé* (pridáva sa do nich ocot a zvyčajne aj mlieko) a *sladké* polievky. Tie sa podľa použitej suroviny bližšie špecifikujú ako *kislá šošovicová*, *kiselá fazulová*, *sľiškova polievka na kisló*, resp. *slatká meľencová*, *slatká dropcová polievka* a pod. Octom ochutená hustejšia polievka sa skrýva aj za názvom *kislí fazol'*. Na Orave sa pod menom *kislá* polievka v minulosti na jarmokoch predávala aj polievka z menej hodnotného (mastného odpadového údeného) mäsa. Polievku z kvalitnejšieho (najmä hovädzieho) mäsa tam ráтали medzi sladké polievky. V Turci sa základom istého druhu kyslej polievky stáva vývar zo šunky, do ktorého sa pridáva zápražka, ocot, bobkový list a nakoniec sa zatrepe do nej vajce.

Väčšina polievok (okrem mäsových) môže byť *zasmažená*, resp. *zapažená*, alebo *zatrepaná*. Rozlišujeme ich podľa toho, či pri príprave použijeme *zásmazku*, teda múku s cibuľkou upraženou na tuku (v západoslov. nárečiach), *zápražku* (v stredoslov. a východoslov. nárečiach) alebo *zátrepu* (= múka roztrepaná vo vode alebo mlieku).

V niektorých oblastiach juhozápadného Slovenska sa zasmažená polievka nazýva (vari i vďaka svojmu zafarbeniu po pridaní papriky) aj *červená*.

V nárečí na okolí Topoľčian nazývajú hustú zapraženú polievku *manda*. Zapražená polievka s cesnakom a rezancami je známa v okolí Nitry ako *sľžovica*.

Bohatá variabilita určujúcich prívlastkov polievok v dvojslovných pomenovaniach je daná najmä rôznorodosťou použitej suroviny pri ich príprave. Najčastejšie ňou býva zelenina (*hrachová*, *cibiková*, *cícerová*, *lusková* polievka a i.), mäso z jatočných zvierat alebo z hydiny (*mäsová*, *hovädzia*, *slepačia*, *kačacinová* a pod.), mlieko a mliečne produkty (*mlieková*, *biela*, *syrová* a pod.) a ovocie (*ríbezľová*, *slivková*, *ščipková* = polievka zo sušených jabĺk, *drevená* = polievka z hrušiek a sušených sliviek a i.). Zriedkavejšie sa využívajú na prípravu polievok huby (*hríbová*, *hubová*, *kozarova* polievka a pod.), mäso z rýb a rakov (*ribacá*, *raková*) alebo zo zajacov aj vrán (*zajačia*, *vraná* polievka).

V územných obmenách názvu tej istej polievky sa odráža hláskoslovná, slovotvorná aj lexikálna diferenciácia slovenských nárečí, napr. *slepačia* polievka sa nazýva aj *sľepäčia* (stredoslov. nárečia) či *sľapšäca* (okolie Revúcej), *kurat'ia* (Čičmany), *kureca*, *kuraca*, *kurova* (východoslov. nárečia), zemiaková polievka je v nárečiach aj *zemnáková*, *zemáková*, *repová*, *krumplová*, *krumpl'ova*, *krumpl'ovica*, *krumpl'ovka* a pod. V dvojslovnom názve rascovej polievky má určujúce prídavné meno podobu *rast'ová*, *rašková*, *reškova*, *kmínová*, *kminkova*, *stoklásková*, jej jednoslovné názvy sú *rascovka*, *roscovka*, *rost'ovina*, *roscovica*, *kmínka* a pod.

Približne dvadsať pomenovaní má v minulosti veľmi rozšírený typ mliečnej polievky, do ktorej sa pridávali kúsky namrveného cesta: *melen-cová* polievka, *mrvence* v *mľieku*, *meľence* v *mľiece*, *mrviaňica*, *mrvenica*, *mrvenička*, *zamrvanka*, *zamrvánka*, *zámrfska*, *sciranka*, *papcun*, *čír*, *šír*, *raj-baňica*, *rajbanka*, *gomboda* a pod.

Špeciálnymi sú tzv. príležitostné polievky, teda tie, ktoré sa nevaria každý deň, ale len pri istej príležitosti. K nim patrí *zabíjačková* polievka, nazývaná aj *zakáľáčková*, *zabíjacá*, *karminová*, *obarová*, *ovarová*, *sviňska*, *chrbiťinová* a pod. Zakáľáčkovú polievku so žartovným, ba až mierne vulgárne podfarbeným názvom *pr'delková* polievka poznajú v trenčianskej oblasti.

Niekedy môže určujúci komponent dvojslovného pomenovania vtupne odražať spôsob prípravy, napr. *zlátá*, *ocetková* (zo zliatej, scedenej vody, v ktorej sa varili cestoviny, halušky alebo zemiaky), *zavrcená* *poléfka*,

inokedy vyjadruje kombináciu, príp. kvalitu a kvantitu použitých surovín: *bačkorová* (z málo kvalitných surovín), *procesijová* (z veľkého množstva rôznych surovín, veľmi sýta), *smítková* (z chleba), *gombolcová* (z vody, v ktorej sa varili *gombolce* = knedle zo zemiakového cesta).

Jednoslovné názvy polievok sú najčastejšie tvorené z miestneho názvu použitej suroviny, no v názve býva skrytý aj spôsob prípravy, činnosť pri príprave, čas podávania a pod.: *hrachovina* (Novohrad), *hrusčanka*, *sľivianka* (Šariš), *lušča* (= kapustná polievka v časti východoslov. nárečí), *juška* (vo východoslov. nárečiach obyčajne zeleninová polievka s cestovinovými drobkami), *podlupki* (hustá polievka z mladých kalerábových alebo kapustných listov), *trepka*, *haluškovica*, *zvara*, *brmbol*, *svadzba*, *zmutki*, *žufa* a pod. Fakt, že rovnaké pomenovania môžu v rozličných lokalitách označovať rôzne jedlo, dokazuje názov *kisel*: v Liptove môže byť pripravený buď z uvarených zemiakov, zátrepky, cibule, slaniny a octu, alebo je to zapražená kyslá polievka z hríbov a sušeného ovocia. Pri Lučenci však takto nazývajú zabíjačkovú kapustovú polievku, v okolí Levíc je to zasa kyslá mliečna polievka s octom a cesnakom.

Staršie pomenovania polievok, ktoré sa dnes varia zriedkavo, majú niekedy ťažko dešifrovateľnú motiváciu názvu. Medzi takéto (mnohokrát len lokálne) názvy patrí *tunka* (varená pôv. zo srvátky), *breja*, *ferľanka* (známe najmä na Spiši), *ľefeta*, *chamuda*, *leveš*, *šterc*, *šatl'ava*, *burda*. Ich príprava je väčšinou veľmi jednoduchá. Napríklad *bošpor* sa v Rozhanovciach (okr. Košice) pripravuje takto: *Muka še sprazi na žolto, da še voda a jak to vre, ta še rozbije z mutel'ku, zapraži še dobre zo slaňinu, da še koreňe, cesnig i bopkovo ľisce*.

Fantázia pri varení polievok je neobmedzená. Platí to aj o názvoch jednotlivých typov polievok. Vari preto je množstvo takých pomenovaní, ktoré majú znaky momentálnych, individuálnych výtvorov s častým nádychom expresivity. Žartovnú motiváciu pomenovania má záhorská *duva* (= fazuľová polievka), *cakompak* (= šurianska fazuľová polievka s cestovinou, ale aj kyslá zemiaková polievka s fliačkami zo žilinskej oblasti), *gebzaňina* či svojrázne polievkové jedlo z Papradna (okr. Pov. Bystrica) nazvané *trantáš* alebo *dokopi* – pri jeho príprave sa totiž spolu (= dokopy) varia nakrájané zemiaky, múčne žmolky, mlieko a zelenina. Zaiste nás prekvapí pomenovanie *papierová* polievka. Nie je to však nič iné ako jedlo pripravené z granulovaného obsahu papierového vrecúška polievok predávaných v obchode.

Je takmer nemožné roztriediť všetky druhy polievok a vymenovať ich nárečové názvy. Nebolo to ani naším cieľom. Chceli sme iba ukázať na mimoriadnu lexikálnu a slovotvornú bohatosť slovenských nárečí, ktoré sú

nevyčerpatelným a stále sviežim prameňom aj pri zdanlivo jednoznačných názvoch niektorých bežných reálií všedného života.

Slovo *polievka* sa vďaka svojej celonárodnej používanosti uplatňuje i v oblasti preneseného vyjadrovania a frazeológie. Známe sú výroky: *Žiadna polievka sa neje taká horúca, ako sa uvarí* (= všetko sa po čase zmierni); *Lacné mäso – riedka polievka; prihríat' si svoju polievočku* (= sledovať vlastné ciele); *dostal hubovú polievku* (= vyhrešili ho). Popri týchto všeobecne známych nachádzame v slovenskej frazeológii aj zriedkavejšie prenesené vyjadrenia a prirovnania: *Vylial si na ňom polievku* (= vynadal mu); *Dal mu brezovej polievky*; *Tak ho treskol, že ho krvavá polievka zaliala* (= o výprasku); *Navaril mu horkej polievky* (= spôsobil mu nepríjemnosti); *Skôr sa naješ karovej polievky* (= o prázdnych sľuboch, príp. pri otáľaní splniť sľub); *Keď má byť polievka, nech bude polievka – s jedným vajcom za hrniec!*; *Čos jedol?* – *Rybaciú polievku, lenže bola neslaná a bez rýb* (= o snahe zakryť biedu, nedostatok, resp. o odhalenej vystatovačnosti); *Každá polievka je lepšia, keď je pripražená* (= o múdrosti a opatrnosti); *Žobrácka polievka nemá oči* (= 1. o skromne pripravenej, nemastnej polievke, 2. o bezočivosti žobrákov).

Miloslav Smatana

ROZLIČNOSTI

Nový frazeologizmus dýchať niekomu na chrbát

V marci 1992 nás v publicistike zaujalo obrazné vyjadrenie *dýchať niekomu na chrbát* u dvoch známych slovenských autorov – spisovateľa L. Ťažkého a historika M. Kučeru. Uvedieme širší kontext týchto vyjadrení: *Na tomto maďarskom kultúrnom teritóriu [ide o kultúrne stredisko Maďarskej republiky v Bratislave] si "diváci", pozvaní hostia doslova dýchali na chrbát. Navyše "trénerka" i jej hráči boli zamiešaní medzi divákmi.* (L. Ťažký) – *Českému národu po stáročia skutočne dýchalo na chrbát takmer triapolmiónové spoločenstvo Nemcov, ktorému štátny život v monarchii celkom vyhovoval a po žiadnej novej republike netúžilo.* (M. Kučera)

V týchto širších citátoch nie je ťažké zistiť význam obrazného vyjadrenia *dýchať niekomu na chrbát*; ide tu o význam "vyskytovať sa, byť v tesnej blízkosti za niekým". V tejto súvislosti možno povedať, že spojeniami so slovom *chrbát* sa v slovenčine vyjadruje niečia bezprostredná blízkosť aj

v iných prípadoch. Máme tu na mysli spojenia *mať niekoho na chrbte, mať niekoho za chrbtom*. Ukazuje to povedzme príklad z diela P. Severa, ktorý sme si vypísali z lexikálnej kartotéky Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV: *Komandír uvažoval: má skrátiť prieskum osady, odbaviť ho zbežným prejedním a prebehnutím osady, keď už má na chrbte pátračov?*

V ústavnej lexikálnej kartotéke sme zistili, že na začiatku uvedené spojenie *dýchať niekomu na chrbát* sa v súčasnosti v publicistike začína používať hojnejšie. Príklady sú doložené v tejto kartotéke napospol z publicistiky posledných niekoľko rokov: *Keď už raz vystúpite na stupeň najvyšší, cítite, ako vám ostatní začínajú dýchať na chrbát. To ma núti, aby som zrýchlil krok a nedal sa predstihnúť.* (Večerník 1989) – *V hádzanárskej lige žien to ide zatiaľ najlepšie majstrovskému Prešovu, ktorý je na čele tabuľky. Na chrbát mu však dýchajú žltó-čierne, pričom za ním zaostávajú len o tri body.* (Večerník 1990)

Za variant frazeologizmu *dýchať niekomu na chrbát* možno pokladať podobu, v ktorej sa namiesto slova *chrbát* používa vecne blízke slovo *zátylok*; doklady naň sú z ostatných desaťročí, sú teda o niečo staršie ako doklady na spojenie so slovom *chrbát*: *Ustavične mu šla [Margita] v tesnom závese, dýchala mu na zátylok, ako sa vraví.* (R. Moric, 1962) – *Manžel kráčaľ napravo, ja naľavo do ženských šatní, dlhovlasá a dlhonohá dievčina ma sledovala, dýchala mi na zátylok, na líci jej svietilo päť červených ťľakov.* (G. Rothmajerová, 1984)

Malý prieskum medzi spolupracovníkmi v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV ukázal, že niektorí z nich poznajú aj variant tohto frazeologizmu v podobe *dýchať niekomu na krk*. Zhodou okolností sme sa s touto podobou mohli stretnúť aj v titulku článku zo slovenskej tlače v máji 1992: *Konkurencia im dýcha na krk*. Pravdaže, v tomto doklade máme do činenia s posunutým významom "sťažovať, znepriemňovať niekomu situáciu". Na druhej strane nemožno vylúčiť, že frazeologizmus *dýchať niekomu na krk* má aj (alebo predovšetkým) východiskový význam "vyskytovať sa v tesnej blízkosti za niekým".

Celkove možno o frazeologizme *dýchať niekomu na chrbát* s variantom *dýchať niekomu na zátylok* povedať, že má jasnú motiváciu a zreteľne vyjadruje obrazný význam "vyskytovať sa v tesnej blízkosti za niekým". Je to svieži, plnoprávny a potrebný prvok spisovného jazyka a tak ako väčšina frazeologických jednotiek má príznačnosť hovornosti. To, že tento frazeologizmus žije predovšetkým v publicistike, nie je vôbec prekvapujúce, lebo práve v nej sa v súčasnom jazyku odohrávajú najčastejšie zmeny. Je potrebné, aby tento frazeologizmus zachytili aj lexikografické príručky o slovenskej slovnej zá-

sobe, a to všeobecnej i špeciálnej, t. j. frazeologickej. Údaj o jestvovaní tohto frazeologizmu v slovenčine nateraz v našich novších slovníkoch (Slovenský frazeologický slovník od P. Tvrdeho, Slovník slovenského jazyka, Malý frazeologický slovník od E. Smieškovej, Krátky slovník slovenského jazyka) chýba.

Ján Kačala

Hrá Cassovia Košice...

V športovom spravodajstve Slovenského rozhlasu sme zachytili informáciu o tom, ktoré basketbalové družstvá budú hrať v rámci prvej ligy žien. Bolo medzi nimi aj družstvo *Cassovia Košice*. Názov tohto basketbalového družstva nájdeme aj v športových rubrikách ktorýchkoľvek novín, ktoré prinášajú informácie o basketbale. Napríklad medzi prvotligovými výsledkami uverejnenými v Pravde 21. 12. 1991 je aj výsledok zápasu: *Cassovia Košice - USK Praha 77:75*.

Názov basketbalového družstva *Cassovia Košice* nás zaujal preto, lebo predstavuje trochu nezvyčajné, hoci celkom legitímne a z hľadiska pomenovacej normy správne pomenovanie. Istá nezvyčajnosť spočíva v tom, že z hľadiska formy sa v lineárnom radení bezprostredne vedľa seba ocitli dva názvy mesta Košíc, z ktorých jeden je historickým latinským názvom, druhý je domácim pomenovaním. Sú to teda lexikálne, resp. pomenovacie jednotky, ktoré v systéme lexém slovenčiny, t. j. na paradigmatickej osi i v realizácii systému zvyčajne fungujú ako alternatívne jednotky – použije sa alebo jedna, alebo druhá. Adekvátnosť pomenovania *Cassovia Košice* je zrejmá z toho, že úplné pomenovania športových družstiev, jednôt mávajú pravidelne zloženú, dvojčlennú formu. Skladajú sa z vlastného názvu družstva (mužstva, jednoty) aj z názvu lokality – obce, resp. mesta, v ktorom príslušné družstvo či jednota pôsobí. Menom *Cassovia Košice* je ženské basketbalové družstvo jednoznačne identifikované oproti iným košickým ženským basketbalovým družstvám *Lokomotíva Košice* a *VSS Košice*. V iných prípadoch môže zasa časť označujúca pôsobisko prispievať k jednoznačnej identifikácii športového oddielu. V prvej basketbalovej lige žien hrajú aj družstvá *Lokomotíva Energia* a *Lokomotíva Košice*. Latinské pomenovanie *Cassovia* vystupuje teda v názve športového družstva *Cassovia*

Košice v inej funkcii, ako je označenie mesta, t. j. vo funkcii vlastného názvu družstva. Preto môžu obidve substantíva koexistovať vedľa seba a utvárať tak jedno zložené pomenovanie.

Podobný, resp. celkom analogický prípad ako *Cassovia Košice* predstavuje názov rakúskeho futbalového klubu *Vienna Viedeň*.

Pomenovanie športového družstva *Cassovia Košice* je príležitosťou, aby sme si pripomenuli aj niektoré iné, do istej miery podobné prípady, kde sa v istej konkrétnej komunikačnej situácii dostávajú vedľa seba slová alebo isté časti slov (prípony alebo predpony), z ktorých jedno slovo alebo jeho zložka je latinského pôvodu, druhá je domáca (slovanského pôvodu). Niektorí používatelia jazyka sa niekedy pozastavujú nad takýmito prípadmi a vidia v nich nadbytočné opakovanie, a teda prehršok proti jazykovej kultúre, proti logike jazyka a pod. Často sa napr. ozývajú hlasy proti korektnosti použitia superlatívneho tvaru od adjektíva *optimálny*, teda proti tvaru *najoptimálnejší*, s odôvodnením, že už samo adjektívum *optimálny* (z lat. *optimus*) je superlatívnu formou. Pokladá sa za nelogické a nadbytočné znásobovať či opakovat' formu slúžiacu na tvorenie tretieho (najvyššieho) stupňa, totiž predponu *naj-* + komparatív na *-ejší*. Nazdávame sa, že podobu *najoptimálnejší* nemožno odmietnuť bez toho, že by sme sa lepšie pozreli, v akom kontexte sa používa a aká je v skutočnosti funkcia tohto superlatívneho tvaru.

Aby sme ostali v oblasti športu, porovnajme nasledujúce dve vety, ktoré možno počuť v bežnej komunikačnej situácii: *Mužstvo X malo utvorené na tréning optimálne podmienky. Mužstvo X malo na tréning utvorené skutočne tie najoptimálnejšie podmienky*. Z viet je na prvý pohľad očividné, že každé použitie superlatívu v slovenčine nemusí byť len formou na vyjadrenie porovnávacieho významu, v rámci ktorého sa superlatívnu formou vyjadruje, že istý prvok má v porovnaní s inými prvkami z tej istej triedy príslušnú vlastnosť v najvyššom stupni. Použitie superlatívnej podoby môže mať intenzifikačnú, zdôrazňovaciu funkciu. O prítomnosti tejto funkcie svedčí v uvedenej vete aj ukazovacie zámeno *ten* (resp. jeho tvar *tie*), ktoré prispieva k funkcii zdôraznenia.

Iný prípad, keď sa vedľa seba ocitá prvok domáci a internacionálny (latinského pôvodu) s významom akoby tým istým, predstavuje sloveso *vyexcerpovať*, ktoré často používajú jazykovedci. Napr. *excerpovať*, *vyexcerpovať* *nejakú knihu* – robiť, urobiť z knihy výpisky. Keby sme vychádzali zo stavu v latinčine, mohli by sme povedať, že prípona *-vy-* je tu nadbytočná, lebo opakovane vyjadruje to, čo sa vyjadruje už slovesom *excerpo*, *excerpere* (= vyberať, vynímať, najmä písomné výpisky). Prevzaté slová však musíme

posudzovať podľa toho, ako fungujú v prijímajúcom, nie východiskovom či odovzdávajúcom jazyku. Ak postupujeme takto, forma s predponou vysvedčí o tom, že toto sloveso sa už hlbšie integrovalo do systému slovenčiny. O takejto integrácii svedčí dotvorenie formy dokonavého vidu s významom do úplnosti dovedeného deja, a tým utvorenie vidovej dvojice slovík, ktorá je príznačná pre systém slovík v slovenčine.

Hoci prípady, ktoré sme tu uviedli, nie sú analogické ako náš východiskový príklad *Cassovia Košice*, nazdávame sa, že v istej súvislosti aj ony nabádajú starostlivo zvažovať, kedy máme v slovenčine skutočne do činenia s nefunkčným opakovaním prvkov (v rozličných jazykových rovinách) a kedy ide len o zdanlivé zdvojovanie, keďže funkcie daných prvkov sú rozdielne.

Klára Buzássyová

Predajca

Zo slovotvorného hľadiska patrí slovo *predajca* do veľkej skupiny názvov osôb utvorených od slovesa a označujúcich toho, kto vykonáva činnosť vyjadrenú základovým slovesom. Pravda, vzťah k tomuto základovému slovesu nie je vždy rovnako zreteľný. Za podstatnými menami ako *zástupca*, *ochranca*, *spravodajca* vidíme vždy sloveso *zastupovať*, *ochraňovať*, *dávať správy*. Ale za podstatnými menami ako *príjemca*, *záujemca*, *výherca* vidíme skôr slová *príjem*, *záujem*, *výhra*, ktoré však sú odvodené od slovík. Napokon poznáme také názvy osôb, v ktorých možno vidieť v základe sloveso alebo podstatné meno: slová ako *nakupca*, *výkupca* možno rovnako dobre odvodiť od slovesa *nakupovať*, *vykupovať* ako od podstatného mena *nakup*, *výkup*.

Slovo *predajca* patrí nepochybne do skupiny názvov osôb utvorených od základového podstatného mena, teda *predaj* → *predajca*.

Z významového hľadiska však treba upozorniť na miesto slova *predajca* medzi slovami *predávajúci*, *predávateľ* a *predavač*, ktoré sú významovo veľmi blízke, ale nie rovnoznačné. Príčastie *predávajúci* možno chápať aj ako spodstatnené (podobne ako napr. *cestujúci*) a jeho všeobecný význam bližšie určiť ako "ten, ktorý niečo predáva". V právnickej terminológii sa však jeho význam špecifikuje ako "ten, kto predáva svoj majetok" a dostáva sa do protikladu s rovnako spodstatneným príčastím *kupujúci*. Napr. *Daňovníkom*

dane je prevodca (predávajúci), nadobúdateľ (kupujúci) za daň ručí (§ 8 ods. 1 zákona SNR zo 4. 5. 1992). Proti *predávajúcemu* stojí *predavač* ako ten, kto predáva stále, kto tým vykonáva svoje zamestnanie.

Podstatné meno *predávateľ* zo súčasného jazyka ustupuje, a to najmä preto, že sa nevyužíva v terminológii. Ale potenciálne má z uvedenej trojice význam ako činiteľské meno (porov. *nadobúdateľ*) proti slovu *predavač* ako menu zamestnania.

Naproti tomu *predajca* je ten, kto má na starosti predávanie, predaj, pričom to ani nemusí byť osoba. Na pozadí takých slov ako *dopravca*, *prepravca* možno totiž predajcu chápať aj ako istú inštitúciu, ktorá má na starosti predaj tovaru nejakého výrobného podniku, prirodzene, za istú odmenu. Ak môžu byť povedzme Česko-slovenské aerolínie oficiálnym dopravcom svetového kongresu lingvistov, tak môže byť nejaká firma oficiálnym predajcom podniku na výrobu televízorov.

Ján Horecký

SPRÁVY A POSUDKY

Jubileum hlavného redaktora Kultúry slova

Matej Považaj: narodil sa 10. 7. 1942 v Levoči, vyštudoval na Pedagogickej fakulte UK v Trnave (slovenský jazyk, históriu), v roku 1983 získal titul PaedDr., od r. 1969 je pracovníkom Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, kde okrem vedeckovýskumnej práce dlhé roky zastával funkciu vedeckého tajomníka ústavu a výkonného redaktora Kultúry slova, pracuje v okruhu lexikológie, lexikografie, jazykovej kultúry a onomastiky. – Prvý výkonný redaktor časopisu Kultúra slova a člen jeho redakčnej rady mu na päťdesiatku posla tento pozdravný list:

Milý jubilant,

pošepili mi, že tohto roku sa už aj Ty zaradiš medzi pracovníkov, ktorých mladší nášho spoločného pracoviska eviduje v priečinku PRÍSLUŠNÍCI STARŠEJ GENERÁCIE. Mne je zatiaľko stotožniť sa s takýmto zapriečinkovaním, pretože Ťa dosiaľ vidím ako mladého pracovníka v jazykovej poradni. Zatiaľko-nezatiaľko, isté fakty sa nedajú odškrípiť. Ani Tvoj čas nezastal a spomenuté zaškatulkovanie vychádza z reality.

Zmienil som sa o práci v jazykovej poradni, ktorej si sa ujal vyzbrojený viacročnou učiteľskou praxou. Po krátkom zácviaku, v ktorom mali úlohu inštruktorov oduševnenci za spisovnú slovenčinu a jej kultúru (medzi nimi najmä J. Oravec, G. Horák, M. Urbančok, J. Kačala), dobre si zvládol úlohu poradcu v telefonicknej jazykovej poradni a niekoľko rokov si ju aj svedomite vykonával. Posledná veta nie je výňatok z panelovo-klišéovitých konštatácií v niekdajších kádrových záznamoch, lež hodnoverná výpoveď očitého svedka Tvojho poradenstva. Z neho vlastne začal vyrastať hlboký záujem o jazykovú kultúru a z neho sa odvíja Tvoja viacvrstvová odborná práca orientovaná na aktuálne potreby praxe. Verejnosť zaujímajúca sa o spisovnú slovenčinu a jej kultúru dobre dovidí iba na jednu časť tejto práce – na to, čo si publikoval. Druhá časť zostáva pred ňou skrytá.

Z tej viditeľnej, resp. publikovaním zviditeľnenej práce hodno pri Tvojom jubileu uviesť na prvom mieste Krátky slovník slovenského jazyka, ktorého si spoluautorom. Druhou závažnou položkou v osobnej bibliografii je populárna knižka *Meno pre naše dieťa* (v spolupráci s M. Majtánom). O jej popularite a užitočnosti svedčí to, že je pripravené už 3. vydanie. Knižka je spoľahlivým poradcom budúcich rodičov pri výbere mena. Bolo by neodpušiteľné, keby som nespomenul Tvoje zásluhy – autorské aj organizačné – na vydaní nových Pravidiel slovenského pravopisu. Treba ľutovať, že tu nemožno ako bibliografickú položku zaznačiť *Slovník skratiek a značiek* – je zatiaľ v rukopise, jeho vydanie oddialili spoločenské zmeny. Aj rukopis však zostáva svedkom činnosti a zmyslu pre aktuálne potreby jazykovej praxe. Našťastie overiteľné svedectvo o pružnom reagovaní na požiadavky spoločnosti na jazyk dávajú Tvoje publikované články a štúdiá, napr. *Názvy nových orgánov miestnej štátnej správy a samosprávy a ich skratky* (v lanskom 7. čísle *Kultúry slova*), *Jednoslovné názvy krajín a štátov v slovenčine* (v tohtoročnom 3. čísle) a ďalšie. O Tvojej aktivite v okruhu lexicológie a lexicografie okrem už spomenutých prác svedčia napr. aj štúdiá o *krajových*, resp. *regionálnych slovách*, o *pejoratívnych slovách*, o *pomenovaniach z oblasti športu* i *spoluautorstvo na pripravovanom synonymickom slovníku*.

Už som naznačil, že čo-to z Tvojej aktivity je verejnosti málo známe, dačo zostáva neznáme, utajené. Pri tomto jubileu možno napr. "odtajniť", že si napísal hľbu odpovedí na listy záujemcov o jazykovú kultúru. Medzi nimi je veľa odpovedí na otázky späté s jazykovou formou krstného mena. Niektoré odpovede Ťa vtiahli do nechcenej polemiky s opytujúcimi, za ďalšie si si vyslúžil "čierne nevďak". Viditeľnejšou treba urobiť Tvoju desaťročnú prácu vedeckého tajomníka Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV. V tejto funkcii si naplno zužitkoval svoj odborný rozhľad, svoje organizačné schopnosti, vycib-

rený cit pre poriadok, evidenciu a dochvilnosť. Všetky tieto vlastnosti si pätnásť rokov osvedčoval aj ako výkonný redaktor časopisu *Kultúra slova* a od 26. ročníka máš príležitosť ďalej ich osvedčovať ako hlavný redaktor. Tvoja doterajšia pôsobnosť v oblasti jazykovej kultúry ma utvrdzuje v presvedčení, že táto funkcia je v povolaných rukách. Koniec koncov programový článok, ktorým otváraš druhú štvrt'storočnicu *Kultúry slova* (úvodník tohtoročného 1. čísla), podáva o tom jasné dôkazy. Je nielen sympatické, lež aj múdre, že sa v ňom hlásiš k dobrým tradíciám (pokladáš za aktuálne vracať sa k *Tézam o slovenčine*), že s výsledkami sociolingvistického výskumu počítáš ako s nevyhnutným stavivom teórie jazykovej kultúry atď.

Zo zhusteného, ale neúplného prehľadu Tvojej činnosti vychodí, že v strede Tvojej pozornosti okrem lexicológie a lexicografie stála a stojí jazyková kultúra. Jej rozvíjanie vždy narádzalo na prekážky, no v súčasnosti je takmer neprekonateľnou bariérou pomýlená hierarchizácia hodnôt plodiaca okrem iného aj ľahostajný vzťah k národnej kultúre a jazyku. V súčasnej situácii jazyková kultúra naozaj nemá ustlané na ružiacich. Dá sa to zmeniť sústavnou vytrvalou kultúrotrvornou prácou?

Želám Ti, čerstvý päťdesiatnik, dobré zdravie, trpezlivosť, žilivé podmienky na tvorivú prácu nielen doma, ale aj na našom spoločnom pracovisku. Želám Ti, aby sa Ti výraznými, ale aj drobnými odbornými a kultúrnymi aktivitami, ktorých úhrnná hodnota mnohonásobne prevyšuje hodnotu blýskavých vecí, podarilo zdolať všetky prekážky, čo doba nastražila slovenčine a jej kultúre.

Ivan Masár

Život a dielo veľkomoravských vierozvestov

(Život Konštantína Cyrila, Život Metoda. Podľa staroslovienskeho textu a iných prekladov spracoval Štefan Vragaš. Úvodnú štúdiu napísal Anton Bagin. Martin, Matica slovenská 1991. 96 s.)

Životy slovanských apoštolov Konštantína a Metoda patria ku skvostom staroslovienskej literatúry. Preto nie div, že sa stali predmetom záujmu nielen bádateľov v staroslovienskej, ale aj prekladateľov. (Prehľad o tomto období porov. v štúdiu E. Krošlákovej *Odrasť života a diela Konštantína a Metoda v cirkevnoslovanských literárnych textoch*. *Studia Academica Slo-*

vaca, 20, 1991, s. 115–127). Do slovenčiny ich preložil Ján Stanislav r. 1933 a 1950, ale aj A. Miškovič, P. Ratkoš (dokonca dvakrát), R. Krajčovič (úryvky) a napokon Š. Vragaš (1. vyd. 1986 v Ríme, 2. vyd. 1991 v Martine). Je prirodzené, že rozliční prekladatelia pristupovali k prekladu z rozličných východísk a s rozličnou filologickou výbrojou.

Na utvorenie základného obrazu o týchto rozdielnostiach porovnáme aspoň krátky úryvok z prekladu J. Stanislava ⁽¹⁾ a Š. Vragaša ⁽²⁾:

⁽¹⁾V meste Solune žil muž akýsi urodzený a bohatý, menom Lev, majúci hodnosť drugária pod stratégom. Bol pravoverný, zachovával plne všetky prikázania Božie, ako voľakedy Jób. Žijúc s družkou svojou, splodil sedem detí, z ktorých najmladším, siedmym, bol Konštantín, Filozof, vychovávateľ a učiteľ náš.

Potom dobrí tí rodičia, ushovorivši sa, neschodili sa, uctievali sa, ale tak žili v Pánu, ako brat a sestra rokov štrnásť, kým ich smrť nerozlúčila, nijako neprestúpiať tohoto ushovorenia.

⁽²⁾V meste Solúne žil istý muž, urodzený a bohatý, menom Lev, čo mal hodnosť drugária pod stratégom. Bol nábožný a zachovával všetky Božie prikázania ako voľakedy Jób. Žijúc so svojou ženou, splodil sedem detí, z ktorých najmladší, siedmy, bol Konštantín Filozof, vychovávateľ a učiteľ náš... Tí dobrí rodičia sa potom dohodli, že sa nebudú viac stýkať, ale zachovávali obojstrannú zdržanlivosť, žili v Pánovi ako brat a sestra štrnásť rokov, kým ich smrť nerozlúčila, a nijako neporušili tento sľub.

Pozoruhodné sú tu niektoré lexikálne rozdiely: proti družka u Stanislava má Vragaš žena, proti pravoverný u Stanislava je u Vragaša nábožný, proti Stanislavovmu ushovoreniu má Vragaš sľub. Nie dosť jasnú dikciu u Stanislava ushovorivši sa, neschodili sa, uctievali sa, ktorá je zrejme bližšia staroslovienskemu originálu, podáva Vragaš v takom znení, ktoré je vlastne modernou interpretáciou, ale nesporne je bližšie súčasnému čitateľovi: dohodli sa, že sa nebudú viac stýkať, ale zachovávali obojstrannú zdržanlivosť, žili v Pánovi.

Z uvedenej ukážky vidieť aj základné syntaktické rozdiely: kým J. Stanislav zachováva prídavia, Vragaš ich obmedzuje a nahrádza voľnejšími opismi; napr. ushovorivši sa – dohodli sa, nijako neprestúpiať tohoto ushovorenia – nijako neporušili tento sľub.

Už z letmého porovnania týchto dvoch ukážok vidieť dve protikladné tendencie: kým J. Stanislav sa viac pridržiava znenia staroslovienského originálu a chce zachovať aj pôvodný charakter textu, Š. Vragaš síce zachováva charakter staroslovienského textu, ale iba v základných črtách a na druhej strane sa usiluje o jeho modernizáciu, o priblíženie súčasnému čitateľovi.

V súlade s týmto zámerom síce Š. Vragaš ponecháva archaické slová ako pomoran, večiereň, povečernica, ale namiesto Stanislavovho výrazu besedoval s nimi už má viedol dišputy, namiesto trávnych bylín má trávne rastliny. Ale nezriedka siaha po úplne moderných slovách. Tak namiesto podstaty hovorí o hypostáze: vo svätej Trojici, to jest v Otcovi i Synovi i Svätom Duchu, čiže v troch hypostázach (svojpodstatách), namiesto výrazu podoba prvého používa prototyp: Lebo nezazrie ani leviu ani rysiú tvár, kto naň hľadá, ale podobu prototypu – u Stanislava: lebo ani levovej, ani rysovej tváre neuzrie, kto ho vidí, ale (len) podobu prvého. Ba Vragaš sa nebojí použiť ani celkom moderné sloveso vykonštruovať tam, kde Stanislav má výraz vyplývať: Mohamed...ktorý lepšie bludy svoje na zlobu a necudnosť vyplýval – ktorý svoje znamenité bludy vykonštruoval na zlobu a necudnosť.

Veľmi nápadný syntaktický prvok staroslovienského textu, rozličné väzby s prechodníkom (najčastejšie prítomným) ponecháva Š. Vragaš veľmi triezvo. Prechodník využíva dôsledne napr. pri uvádzaní priamej reči, t. j. tam, kde by mohli stáť výrazy takto, týmito slovami: Opýtali sa Filozofa, hovoriac: Či vieš, Filozof, rozpoznať, čo sú to za znamenia? Keď kagan odprevádzal Filozofa, chcel mu dať mnohé dary, ale on ich neprijal, hovoriac: "Daj mi, koľko len máš tu zajatých Grékov". Inokedy sa prechodníkom vyjadruje sprievodný, súčasný dej: V Chersone, večerajúc s arcibiskupom, Filozof mu povedal: Pomodli sa, otče, za mňa, ako by sa modlil môj otec. Rovnako často sa prechodníkom vyjadruje predchádzajúci dej: A stanúc si prostred nich, hovoril k nim; veľmi si obľúbil slovianske knihy (Kocel'), naučil sa ich.

Od staroslovienskej dikcie sa však Š. Vragaš spravidla odchyľuje pri vyjadrovaní času: kým u Stanislava je výraz štyridsať mesiacov pobudnúť na Morave, Š. Vragaš prekladá Keď pobudol na Morave štyridsať mesiacov. Alebo: Čoskoro celý cirkevný poriadok preložiť, naučil ich ránejšej službe božej, hodinkám, večerni (t. j. nešporom), povečernici (t. j. večernej službe) a omšovej službe – u Vragaša: Čoskoro preložil celý cirkevný poriadok, naučil ich rannému oficiu, hodinkám, večerni (t. j. večernému oficiu), povečernici (t. j. kompletóriu) a tajnej službe (t. j. omši). Stanislav: A dozvediac sa o ňom rímsky pápež, poslal poň. – Vragaš: Keď sa dozvedel o ňom rímsky pápež, poslal poňho. Stanislav: Prijmúc pápež knihy slovianske, posvätil ich. – Vragaš: Keď pápež prijal slovianske knihy, posvätil ich. Stanislav: Žid nejaký, tiež prichádzajú, priečil sa s ním. – Vragaš: Chodil k nemu aj akýsi žid, priečil sa s ním. Stanislav: Vypočítajúc mu Filozof všetky roky od Adama podľa pokolení, ukázal mu dôkladne, že prišiel... – Vragaš: Filozof mu vypočítal všetky roky od Adama podľa pokolení a presne mu ukázal, že prišiel...

Už aj týchto niekoľko príkladov ukazuje, že všetky jestvujúce texty a preklady našich životov bude treba podrobiť dôkladnej filologickej kritike predovšetkým z hľadiska slovnej zásoby a syntaktickej štruktúry. Ale rovnako dôležitým hľadiskom by malo byť aj hľadisko textové a literárnovedné. Veď ako poukazuje Š. Ondruš v štúdiu *Život Konštantína a Život Metoda očami súčasnej jazykovedy a literárnej teórie* (Studia Academica Slovaca, 12, 1983, s. 385–403), "pri prekladaní do súčasných slovanských jazykov treba rešpektovať nielen neutrálnu sémantickú dezignáciu, ale aj príznakovú sémantickú konotáciu" a brať pritom do úvahy aj fakt, že kým *Život Konštantína* je vlastne literatúra faktu písaná metódou lyrizovanej prózy, *Život Metoda* je literatúra faktu písaná metódou kritického realizmu. No na neposlednom mieste treba brať do úvahy aj hľadisko teologické, najmä v tom zmysle, či sa v prekladoch, prípadne v novších úpravách nevsúvajú do byzantskej kultúry prvky západnej, latinskej kultúry a rímskej teológie.

Možno však povedať, že aj v tomto smere znamená preklad Š. Vragaša prvé kroky. Veď aj sám hovorí nie o preklade, ale o spracovaní. A toto spracovanie je skutočne moderné, ľahko vnímateľné pre súčasného čitateľa.

Ján Horecký

SPYTOVALI STE SA

Vetník. – I. K. z Bratislavy: "V kníhkupectve som si nedávno kúpila príručku Slovensko-anglický vetník obchodnej korešpondencie. V názve tejto príručky ma upútalo slovo *vetník*, s ktorým som sa dosiaľ nestretla. Je slovo *vetník* správne?"

Slovo *vetník* sa v slovníkových príručkách slovenčiny zatiaľ neuvádza. To však ešte neznamená, že je nesprávne. Do slovníkových príručiek sa totiž dostanú iba také slová, na ktoré sú v slovníkovej kartotéke doklady. V čase tvorby Slovníka slovenského jazyka ani Krátkeho slovníka slovenského jazyka doklad na slovo *vetník* v slovníkovej kartotéke Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV sme ešte nemali. Z toho možno urobiť čiastkový záver, že slovo *vetník* je pomerne nové. Aby sme však mohli posúdiť, či slovo *vetník*

je správne, musíme porovnať jeho slovotvornú štruktúru s inými slovami a všimnúť si aj významovú stránku slova. Slovo *vetník* je utvorené príponou *-ník*, ktorou sa spravidla tvoria názvy vecí, od podstatného mena *veta* a môžeme ho priradiť k takým slovám, ako sú *cenník*, *denník*, *lehotník*, *modlitebník*, *poradník*, *sadzobník*, *zákonník*, *zápisník* a, pravdaže, aj slovo *slovník*, ktoré je slovu *vetník* z obsahovej stránky najbližšie. Všetky uvedené slová majú rovnakú slovotvornú štruktúru a približný všeobecný význam "zbierka, súbor toho, čo sa pomenúva základovým slovom". Tak ako sa slovom *slovník* pomenúva zbierka, súbor slov alebo hesiel zvyčajne usporiadaných v abecednom poriadku s jazykovým alebo vecným výkladom, ako sa slovom *cenník* pomenúva súbor, zoznam cien výrobkov alebo služieb, slovom *zákonník* zbierka zákonov, tak sa slovom *vetník* pomenúva zbierka (súbor) jednoduchých viet, častí viet alebo slovných spojení. Naznačuje sa to aj v citovanom Slovensko-anglickom vetníku obchodnej korešpondencie, kde sa doslovne uvádza: "Prekladový vetník má umožniť tomu, kto udržiava písomný styk s anglicky hovoriacim partnerom, vhodne sa vyjadriť pri koncipovaní listov. Je to pomôcka nového typu – kombinácia slovníka a príručky obchodnej korešpondencie."

So slovom *vetník* sa môžeme stretnúť nielen v spomínanej príručke Slovensko-anglický vetník obchodnej korešpondencie, ale aj v podobnej príručke Slovensko-nemecký vetník obchodnej korešpondencie.

Z nášho stručného náčrtu slovotvornej štruktúry a významu slova *vetník* vyplýva záver, že ide o slovo utvorené podľa bežného slovotvorného modelu (základové podstatné meno označujúce vec v širokom chápaní + prípona *-ník*) s významom, ktorý nemá ani jedno doteraz používané slovo. Preto môžeme konštatovať, že ide o dobre utvorené a potrebné slovo, ktoré si môže nájsť pevné miesto v slovnej zásobe slovenčiny.

Matej Považaj

Spiknutie a sprisahanie. – M. P. z Bratislavy: "Vo fejtóne uverejnenom v Národnej obrode 6. 2. 1992 sa niekoľkokrát použilo slovo *spiknutie*. Je vhodné používať slovo *spiknutie* namiesto slova *sprisahanie*?"

V Slovníku slovenského jazyka sa slová *spiknutie* a *sprisahanie* ešte pokladajú za štylistické synonymá v tom zmysle, že podstatné meno *spiknutie* sa označuje ako knižné (podobne aj sloveso *spiknúť sa* a podstatné meno *spiklenec*) a *sprisahanie* (*sprisahat' sa*, *sprisahaniec*) ako neutrálne. Tento vzťah sa odráža aj v tom, že slovo *spiknutie* sa popri výklade sémantizuje aj

slovom *sprisahanie*, pri slove *sprisahanie* sa však *spiknutie* neuvádza. Krátky slovník slovenského jazyka rešpektuje súčasný stav aj istú normotvornú tradíciu, v ktorej sa slovo *spiknutie* hodnotí ako nespisovné, a preto slová *spiknutie*, *spiknúť sa*, *spiklenec* neuvádza.

Preto azda prekvapuje, že vo fejtóne uverejnenom v Národnej obrode pod nadpisom *Príliš veľa spiknutí* sa slovo *spiknutie* vyskytuje okrem nadpisu až sedemkrát: hovorí sa tu o *spiknutí proti poslancom*, o *spiknutí Američana a televízie*, o *spiknutí tanku*, o *spiknutí proti predsedníctvu parlamentu* i o *spiknutí telepatie a peňazí*. Ale prekvapuje aj to, že sa tu vyskytuje aj slovo *sprisahanie*, a to v takých súvislostiach, z ktorých vyplýva, že sa používa na vysvetlenie slova *spiknutie*: *Jediným naozajstným spiknutím je sprisahanie proti niektorým poslancom komisie 17. novembra. A to bude spiknutie definitívne. Sprisahanie sklamaného voliča*. Práve tieto dva citáty podľa našej mienky ukazujú, že slovom *sprisahanie* sa vlastne signalizuje cudzosť slova *spiknutie* v slovenskom texte.

Na cudzosť slova *spiknutie* v slovenskom texte však ukazujú aj niektoré jazykovedné zistenia. Predovšetkým to, že v slovenskom jazykovom vedomí nemá slovo *spiknutie* oporu v tom zmysle, že nijaký prvok v ňom neodkazuje na čosi v realite. Nemá etymológiu a málokto si uvedomuje, že v češtine sloveso *spiknout se* znamená dohodnúť sa na niečom tajnom.

Na druhej strane v slovenčine proti slovu *spiknutie* už oddávna stojí slovo *sprisahanie*, v ktorom je vyjadrený zreteľný vzťah k slovesu *sprisahať sa* a k podstatnému menu *prísaha*. Tieto vzťahy pritom odrážajú zreteľnú realitu spoločenského a verejného života, známu najmä z dejín odboja proti vláde a štátu. Ľahko možno zistiť aj vznik slova *sprisahanie*. Opiera sa o latinské slovo *iuramentum* – prísaha, resp. celkom konkrétne o latinské *coniuratio*, doslovne *con* = s a *iuratio* = prisahanie. Pozoruhodné je, že v tej istej spoločenskej situácii vzniklo slovo pre konjuráciu aj v maďarčine: *con* = *össze* a *iuratio* = *esküvés*, teda *összeesküvés* (= *sprisahanie*).

Aj toto porovnanie potvrdzuje známu skutočnosť, že slovná zásoba národných jazykov odráža spoločné kultúrne pozadie, ktoré bolo často iné pre slovenčinu a iné pre češtinu.

Ján Horecký

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 26, 1992, č. 7. Vydavateľstvo Slovak Academic Press, spol. s r. o. Hlavný redaktor PaedDr. Matej Považaj. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Anna Lišková. Vychádza dvanásťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 96,-, jednotlivé čísla Kčs 8,-. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma SAP – Slovak Academic Press, spol. s r. o., P. O. Box 57, Námestie slobody 6, 810 05 Bratislava. Registr. zn. F-7050.

KUL
TÚRA
SLOVA

Distributed by SAP – SLOVAK ACADEMIC PRESS Ltd., P. O. Box 57, Námestie slobody 6, 810 05 Bratislava, Czechoslovakia. Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000 München, Germany.

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 1992

Cena Kčs 8,-